

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПРАВНИ НАУКИ“**

СЕРИК АЙТБЕКОВИЧ УМБЕТБАЕВ

**КРИМИНОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА
ЕКСТРЕМИЗМА И ПРОБЛЕМИ НА БОРБАТА С НЕГО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор”,
Професионално направление „Право”,
Докторска програма „Криминология”

Научни ръководители:
доц. д-р Галина Ковачева
доц. Зауреш Абдукаримова

Варна
2023

**ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР“
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПРАВНИ НАУКИ“**

СЕРИК АЙТБЕКОВИЧ УМБЕТБАЕВ

**КРИМИНОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА
ЕКСТРЕМИЗМА И ПРОБЛЕМИ НА БОРБАТА С НЕГО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор”,
Професионално направление „Право”,
Докторска програма „Криминология”

Научни ръководители:
доц. д-р Галина Ковачева
доц. Зауреш Абдукаримова

Рецензенти:
проф. д.ю.н. Йонко Кунчев
проф. д.ю.н. Юлия Бояджиева

Варна
2023

Дисертационният труд, в обем от 300 страници, съдържа увод, изложение в три глави, заключение, списък на използваната литература и приложения. Съдържанието на всяка глава е разделено на отделни параграфи, в края на всяка глава са направени изводи. Основният текст включва 28 таблици, 10 диаграми, 1 карта и 2 приложения. Библиографията включва 296 заглавия на български, руски и английски език.

Дисертационният труд е обсъден и насочен към защита пред научно жури от катедра "Правни науки" на Юридическия факултет на ВСУ „Черноризец Храбър”, гр. Варна.

Авторът на дисертацията е докторант на самостоятелна подготовка на катедра "Правни науки" на Юридическия факултет на ВСУ „Черноризец Храбър”.

Защитата на дисертационния труд пред научно жури ще се проведе в 25.04.2023 г., в 10.30 ч. в заседателната зала на ректората на ВСУ «Черноризец Храбър». Материалите за защитата са на разположение на интересувалите се в канцеларията на катедра „Правни науки" при Юридическия факултет на ВСУ „Черноризец Храбър" при секретаря на катедрата.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1.Обща характеристика.

Дисертацията е посветена на проблема за противодействието на екстремизма и подобряването на антиекстремисткото законодателство в Република Казахстан. Представена е криминологичната характеристика на екстремистките престъпления. Въз основа на изследваните фактори, определящи появата, развитието и разпространението на екстремистките престъпления, се направени препоръки за подобряване на правните и организационните мерки за противодействие на екстремизма.

2.Актуалност и значимост на изследването.

Актуалността на дисертационния труд се дължи на факта, че краят на 20 и началото на 21 век е период, в който се наблюдава нарастване на екстремизма в света и неговите крайни форми. Днес тези заплахи са не само заплахи, характерни за регионите, по-специално за Казахстан, Русия, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан. Тези заплахи са глобални и представляват опасност за цялото човечество. Събитията в Казахстан през януари 2022 г., свързани с масово насилие, унищожаването на обществени и държавни сгради и грабежи, принуждават световната общност да погледне на проблема с екстремизма по нов начин. Реалността показва, че започвайки мирно, гражданските протести могат бързо да преминат в насилствени действия, да се превърнат в спусък за маргиналния и престъпния контингент при извършване на масови грабежи и хулиганство. И въпреки че правоприлагащите органи свързват това състояние на нещата с общия спад в нивото на сигурност в региона, маргинализацията и криминализацията на част от населението, според нас има и други, както вътрешни, така и външни проблеми, които изискват анализ и проучване.

Актуалността на изследването е свързана:

- с появата на нови перспективи за развитие и необходимостта от обобщаване на методите, използвани от правоприлагащите органи, държавните органи и гражданското общество за предотвратяване на екстремизма. Оценката,

анализът и систематизирането на превантивната работа в областта на противодействието на екстремизма сред правоприлагащите и държавните органи съставлява едно от направлението на настоящата работа;

- с липсата на ясни критерии за разграничаване на престъпленията с екстремистки характер от по-голямата част от престъпленията, извършени по мотиви на враждебност и омраза;

- с неспособността на правоприлагащите и държавните органи своевременно да противодействат ефективно на проявите на екстремизъм в обществото.

Решаването на тези проблеми има републикански мащаб и се характеризира със сложността на задачите, които трябва да бъдат решени, което съответства на изпълнението на целите, задачите, целевите показатели и показателите за резултатите от изпълнението на държавната програма за противодействие на религиозния екстремизъм и тероризъм в Република Казахстан за 2018-2022 г.

3.Обект, предмет и основни тези на изследването

Обект на изследването са социалните отношения, възникващи в областта на престъпленията с екстремистки характер.

Предмет на изследването е криминологичната характеристика на екстремизма в Република Казахстан, състоянието на антиекстремисткото законодателство и дейността за противодействие на екстремизма.

Основни тези:

1. Анализът на законодателството на Република Казахстан и други държави установи, че всички изследвани страни смятат екстремизма за реална заплаха и за да се противопоставят на него, приемат не само закони, но и национални/държавни програми за противодействие. В същото време, изследването на международните норми показва, че те до голяма степен са декларативни и не съдържат списък с екстремистки престъпления (с изключение на тероризма). Повечето автори, когато говорят за определението "екстремизъм", имат предвид крайни възгледи и мерки, придържане към такива крайни възгледи и мерки. Това се отнася и за националното

законодателство на страните и международните норми. Горното обстоятелство показва наличието на пропуски в актовете на международното законодателство и изисква разработването на подходящ концептуален апарат.

2.Ефективността на политическите и правни мерки в областта на противодействието на екстремизма зависи от ясната определеност на самото понятие "екстремизъм". Както на национално, така и на международно ниво исторически се е развила специфична мотивация, характерна за екстремизма. Това е политическа, расова, етническа, национална, религиозна омраза, която води до разпространението на екстремизма.

3.Въз основа на анализа на теоретичните възгледи и международни и национални актове, ние предлагаме определянето на екстремизма като социално-политическо явление, свързано с използване на активни насилствени форми и методи на дейност, основани на идеологически мотиви, нарушаващи съществуващия социално-политически модел на обществото и сигурността на държавата, насочени към възбуждане на расова, национална, социална или религиозна омраза, свързани с насилие или призови към насилие. Границите му обхващат деяния от посегателство върху основите на конституционния строй до различни видове вражда и раздори, отричане на правни и други общоприети норми и правила на социалното поведение.

4. Анализът на използването на терминологията ни позволява да направим извод, че страните, участващи в Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма, използват в националното си законодателство понятието екстремизъм като дейност, насочена към прилагане на крайни мерки, призив към насилие като идеология, предписваща принудителното налагане на нейните принципи, нетърпимост към мнение, различно от това, продиктувано от тази идеология, и оправдаващо потискането на идеологическите противници.

5.Съществуването на екстремистките престъпления се определя от общи причини, които детерминират престъпността като цяло. Въпреки това, подобно на други видове, престъпленията с екстремистки характер са резултат от

комплекс от фактори и свои собствени характеристики. Целите на екстремистката дейност позволяват да се определи кръгът от социални отношения, които са обект на противоправни посегателства.

6. Предотвратяването на екстремистките прояви е неразделна част от общата превенция на престъпността, включваща комплекс от мерки от правен, организационен, образователен, информационен и друг характер, насочени към предотвратяване на престъпността.

4. Цели и задачи на изследването

Целта на изследването е да се анализират съществуващите методи за криминологична характеристика на екстремизма, за да се обосноват и развият по-съвършени форми, методи и мерки за превенция на екстремизма и тяхното прилагане от правоприлагащите и държавните органи

Постигането на тази цел включва решаването на следните задачи:

- изследване на историко-правните аспекти на развитието на законодателството за борба с екстремизма и определяне на същността на правното понятие "екстремизъм";

- изучаване, обобщаване и систематизиране на чуждестранния опит в правното регулиране и превенцията на екстремизма;

- криминологична характеристика на екстремизма, систематизиране на причините и условията, влияещи върху възникването на екстремизма;

- осъществяване на правен анализ на екстремистките престъпления съгласно наказателното законодателство на Република Казахстан, както и криминологична характеристика на личността на екстремиста;

- установяване на противоречията на превантивната работа в областта на противодействието на екстремизма въз основа на анализ на съвременните тенденции и общите закономерности за извършване на тези престъпления;

- установяване и обосноваване на основните насоки на превантивната работа въз основа на оценката на прилагането и използването от правоприлагащите и държавните органи на

възможностите на СМИ, интернет платформите и глобалните търсачки;

- обосноваване на основните насоки за подобряване на организационната работа на правоприлагащите и държавните органи, насочени към противодействие на въвличането в екстремизъм;

- разработване на предложения за усъвършенстване на наказателното законодателство за противодействие на екстремизма в Република Казахстан.

Този формат на проучване и активно изследване дава отговори на въпроси за това какви трябва да бъдат превантивните мерки, така че вълненията, случващи се в света през последните години да се минимизират и да се формират нови модели за взаимодействие между държавата и гражданското общество.

5.Методологични основи на изследването. В дисертацията са използвани общи методи, които позволяват по-пълно и обективно да се изследват проблемите на превенцията на екстремизма. Анализът на основните фактори за участие в екстремистки престъпни групи се основава на данни за динамиката на доходите на населението; нивото на бедност; делът на населението с доходи под прага на бедността и аналитичните материали на Световната банка.

Изследването на фактора на ефективността на управлението, нарушаването на правата на човека и принципа на върховенството на закона, е направено въз основа на анализ на състоянието на корупцията в Казахстан и анализ на резултатите от проучването за причините за корупционните поводи за отнасяне към длъжностни лица или държавни служители.

Влиянието на използването на постиженията на информационните и комуникационните технологии, въвеждането им в екстремистката дейност за въздействие върху масовото обществено съзнание, е проучено въз основа на данни от мониторинга на интернет пространството и установяването на препратки към материали, насърчаващи разрушителна идеология от религиозен характер, които са били блокирани от държавните органи.

Статистическите данни, използвани в проучването за анализ на криминогенните фактори, са взети от официални източници. Данните за престъпленията са получени от открити източници на Комитета по правна статистика и специални отчети на Генералната прокуратура на Казахстан. Данните за социално-икономическата статистика са взети от Статистическия комитет на Министерството на националната икономика на Република Казахстан. Статистическите данни са представени в контекста на 16 региона на Република Казахстан за 2017-2021 г.

Заедно с това бе използван сравнителен метод, който позволи да се направи анализ на различни превантивни мерки, за да се определят най-оптималните за прилагане в Казахстан; социологически метод, който позволи да се разгледа развитието на екстремистките престъпления през призмата на процесите и явленията, протичащи в обществото.

За да се определят факторите и предпоставките за извършване на екстремистки престъпления и участие в екстремизъм, беше проведено анонимно проучване, в което участваха 726 души, представляващи всички региони на Казахстан. Всички въпроси от въпросника бяха съставени с оглед установяване на най-важните фактори за радикализация на населението. Участниците в проучването бяха подбрани чрез случаен избор. Предвид факта, че проучването обхваща само 726 души, не се твърди, че резултатите са напълно обобщаващи и представителни. Но според автора на изследването, могат да се установят причините и нивото на разпространение на екстремизма, както и високата степен на неговия разрушителен характер. Резултатите дават насоки за по-нататъшни дискусии и изследвания при разработването на препоръки за прилагане на програми за дерадикализация на обществото и превенция на престъпността в тази посока.

6.Ограничения на проблемните параметри на дисертационния труд

Въпреки количествения ръст на публикациите по разглежданата тематика, липсват достатъчно изследвания с комплексен характер. Общият недостатък на казахстанските изследвания е недостатъчното състояние на изучаване на

проблемите на превенцията като комплекс, чрез оценка на различни дейности и тяхната систематизация.

Изследването на литературата по тази тема показва, че проблемът е проучен, но в същото време не е получил подходящо разкриване на проблемните въпроси в такива аспекти като: анализ на наказателноправните характеристики на престъпленията с екстремистка насоченост; установяване на проблемите на наказателноправната оценка на престъпленията с екстремистка насоченост; обосноваване на основните насоки за подобряване на организационната работа на правоприлагащите органи и държавните органи, насочени към противодействие на участието в екстремизма.

Малко внимание се отделя на изучаването на личността на престъпника, по-специално на личността на екстремиста, което според нас е неправилно. Изследването на личността на екстремиста трябва да помогне да се определят насоките, формите, мерките, методите за провеждане на работата за превенция и ограничаване на престъпленията.

Общ недостатък на казахстанските изследвания е недостатъчното ниво на изучаване на методите за установяване и измерване на нивото и обема на латентността на престъпността, което не позволява на правоприлагащите органи да разполагат с реална и надеждна информация за показателите и състоянието на цялата престъпност, за да коригират мерките за превенция.

Въпросите за разработването и унифицирането на терминологията продължават да бъдат дискуссионни.

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Структурата на дисертационния труд включва: увод, три глави, заключение, с общ обем от 300 страници. Основният текст съдържа 28 таблици, 10 диаграми, 1 карта. Библиографията включва 296 заглавия на български, руски и английски език. В допълнение са обособени 2 приложения (28-стр.).

III. КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В увода е обоснована актуалността на проблема, формулирани са обекта и предмета, целите и задачите на изследването, степента на научно развитие на изследователската тема, методологията и методите на изследване, теоретичното и практическото значение, тезите на автора, предоставена е информация за тестване на резултатите от изследването.

Първата глава „Развитие на законодателството за борба с екстремизма” е посветена на изучаването на теоретико-методологичните аспекти на екстремизма като обект на изследване. Извършва се цялостен анализ на категорийния апарат, анализира се наказателноправната характеристика на престъпленията с екстремистка насоченост в Република Казахстан, отговорността за екстремизъм в съвременното право на други държави. Направена е оценка на нормативната база на Руската федерация, Киргизката република, Република Таджикистан и Узбекистан, Република Азербайджан, Туркменистан, България и Казахстан, Германия, Великобритания, която е причинена от необходимостта от систематизиране на съществуващите модели за противодействие на екстремизма.

В първия параграф "Понятие за екстремизъм" е извършен цялостен анализ на използваната терминология, свързан със съществуването на множество дефиниции на екстремизма. Подчертано е, че в трудовете на различни учени няма единство във възгледите за съдържанието на понятието екстремизъм.

Обосновано е мнението, че повечето автори, когато говорят за определението за "екстремизъм", означават крайни възгледи и мерки, придържане към крайни възгледи и мерки (обикновено в политиката). Това може да се илюстрира с използването на крайни мерки — терористични актове, отвличания, убийства и т.н. — при постигане на техните цели, унижение на националното достойнство, терор.

Изследването на международните норми, които в една или друга степен разглеждат екстремизма, показва, че те до голяма степен са декларативни и не съдържат списък с екстремистки деяния (с изключение на тероризма).

По този начин, анализът на използваната терминология позволява да се направи извод, че страните, участващи в Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма, използват в националното си законодателство понятието екстремизъм като дейност, насочена към прилагане на крайни мерки, призив към насилие, като идеология, предписваща принудителното налагане на нейните принципи, нетърпимост към мнение, различно от това, продиктувано от тази идеология, и оправдаваща потискането на идеологическите противници.

Във втория параграф „Наказателноправна характеристика на престъпленията с екстремистка насоченост в Република Казахстан” е направена оценка на съставите на престъпленията, съдържащи признаци на екстремизъм, които са ясно посочени в параграф 39) на чл. 3 от Наказателния кодекс на Република Казахстан (наричан по-долу НК на РК), където изрично е посочено, че „екстремистките престъпления включват деянията, предвидени в чл. 174, 179, 180, 181, 182, 184, 258, 259, 260, 267, 404 (части втора и трета) и 405”. При това списъкът на екстремистките престъпления е следният: чл. 174 от НК на РК Подбуждане към социална, национална, племенна, расова, класова или религиозна вражда; чл. 179 от НК на РК Пропаганда или публични призови за завземане или задържане на властта, както и завземане или задържане на властта или насилствено изменение на конституционния ред на Република Казахстан; чл. 180 от НК на РК Сепаратистка дейност; чл. 181 от НК на РК Въроръжен бунт; чл. 182. от НК на РК Създаване, ръководене или участие в екстремистка група; чл. 184 от НК на РК Диверсия; чл. 258 от НК на РК Финансиране на терористична или екстремистка дейност и друго подпомагане на тероризма или екстремизма; чл. 259 от НК на РК Вербуване или обучение или въроръжаване на лица с цел организиране на терористична или екстремистка

дейност; чл 260 от НК на РК Преминаване на терористично или екстремистко обучение; чл. 267 от НК на РК Организация на незаконно паравоенно формирование; части 2 и 3 на чл 404 от НК на РК Създаване, ръководство и участие в дейността на незаконни обществени и други обединения; чл. 405 от НК на РК Организация и участие в дейността на обществено или религиозно обединение или друга организация след съдебно решение за забрана на тяхната дейност или ликвидация във връзка с осъществяването на екстремизъм или тероризъм.

Изследвани са обектът на екстремизма и целта на екстремистката дейност. Установено е, че престъпленията, извършени по екстремистки мотиви, са много разнообразни от гледна точка на анализа на тяхната обективна страна. Обективната страна на престъпленията с екстремистка насоченост е свързана с причиняване на вреда на представители на определена политическа, идеологическа, расова, национална, религиозна или социална група. Обективната страна на отделните екстремистки престъпления е сложна и не е отделена от субективната. Съдържанието на обективната страна изразява нейната определена зависимост от мотивите и целите, определя се от свойствата на личността на екстремиста. Престъпленията, извършени по екстремистки мотив, могат да бъдат осъществени само под формата на активни действия и се характеризират с умишлена вина под формата на пряк умисъл.

Обосновано е, че субект на престъпленията по чл. 181, 182, 184, 258, 259, 260, 267, части 2 и 3 от чл. 404 и 405 от НК на РК е физическо лице, което е навършило 16 години. Освен това, съгласно чл. 181, това може да бъде гражданин на Република Казахстан, чужд гражданин, лице без гражданство. Съгласно чл. 182, 258, 259, 267 от НК на РК отговорността се носи и от лица, които използват служебното си положение, изпълняват управленски функции в търговска или друга организация или са се явяват ръководители. Субект на екстремистки престъпления, предвидени в чл. 174, 258 от НК на РК, може да бъде лице, което е достигнало четиринадесетгодишна възраст към момента на извършване на престъплението. За извършване на други видове престъпления с терористична и екстремистка насоченост,

наказателната отговорност настъпва на шестнадесетгодишна възраст. В допълнение към чл. 182, 258, 260 от НК на РК се предвиждат условия за освобождаване от наказателна отговорност на лица, които доброволно са прекратили участието си в екстремистка дейност, ако техните действия не съставляват различен състав на престъпление.

В третия параграф „Отговорността за екстремизъм в съвременното право на другите държави” се извършва анализ на чуждестранния опит по противодействие на екстремизма, който дава възможност да се подчертаят общите характеристики на правната отговорност, да се установят различията в правната уредба, да се установят положителните страни на прилаганата практика, както и нейните недостатъци.

Разгледани са подходящите, заслужаващи внимание чуждестранни правни норми и институти за включването им в правната система на Казахстан.

Установено е, че в европейското наказателно законодателство за противодействие на екстремизма се наблюдава тенденция към установяване на общи правила и процедури за държане на лица, отговорни за екстремизъм. Правят се сериозни опити за формиране на общоевропейско законодателство в тази област. В същото време в законодателството на тези страни понятието екстремизъм не се използва, а се предвиждат наказания за деяния, които са получили обобщеното име „hate speech” (буквално реч на омраза) или „hatred crime” (престъпления от омраза). В законодателството на тези страни се използват такива понятия като „дискриминация”, „ксенофобия”, „антисемитизъм”, „ислямфобия”, „разпалване на национална или религиозна вражда” и др.

Законите на Русия, Казахстан, Киргизстан, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан и Таджикистан за противодействие на екстремизма имат както общи, така и отличителни черти, те се характеризират както с определени недостатъци, така и с положителни аспекти, които могат да бъдат приписани на недостатъчното разработване на понятието „екстремизъм”, криминализирането на най-опасните и често срещани форми на

екстремизма; заедно с екстремизма се използват и други синонимни понятия като „ксенофобия“, „нацизъм“, „расизъм“, „антисемитизъм“, „нетърпимост“ и др., като значението на тези термини често не се разкрива.

Анализът на историята на развитието на международноправното и национално регулиране на екстремизма и в сравнението му с проучването, проведено сред населението, доведе до следните изводи:

- във всички страни има закони, регулиращи въпросите за противодействие на екстремизма. Всички изследвани държави считат екстремизма за реална заплаха и за да се противопоставят на него, приемат не само закони, но и национални / държавни програми за противодействие;

- изследването на международните норми показва, че те са до голяма степен декларативни и не съдържат списък с екстремистки престъпления (с изключение на тероризма);

- повечето автори, когато определят екстремизма, имат предвид крайни възгледи и мерки, придържане към крайни възгледи и мерки. Това се отнася и за националното законодателство на страните и международните норми. Горното обстоятелство показва наличието на пропуски в актовете на международното право и изисква разработването на подходящ понятиен апарат;

- както на национално, така и на международно ниво исторически се е развила специфична мотивация, характерна за екстремизма. Това е политическа, расова, етническа, национална, религиозна омраза, която води до развитие на екстремизма;

- в закона „За противодействие на екстремизма на Република Казахстан“ няма изброяване на конкретни престъпления с екстремистка насоченост, което позволява да се отнесе към престъплението от посочения вид практически всяко престъпно деяние, ако то е явява проявление на екстремизъм, понятието за който в посочения закон е достатъчно ясно и пълно закрепено, няма ясни критерии за отнасяне на деянията към екстремизма;

- съществуването на екстремистки престъпления се определя от общите причини, които определят престъпността като цяло. Въпреки това, подобно на други видове, престъпленията, които имат екстремистки характер, са породени от комплекс от фактори и имат собствени характеристики.

Показано е, че понятието за престъпления с екстремистка насоченост е: сравнително ново за казахстанското наказателно законодателство и поради това недостатъчно изследвано; основано на специфичната мотивация на съответните престъпления; събирателно (съставите на престъпленията, предвидени в различни глави на НК на РК). Проявите на екстремизъм, предвидени в наказателноправните норми на Особената част на Наказателния кодекс, са разположени в различните глави и засягат различни групи защитени от закона обществени отношения.

Във втората глава „Криминологична характеристика на екстремизма“ се изследва и анализира проблема за формирането на наказателноправния институт на престъпленията с екстремистка насоченост; разглежда се криминологичната характеристика на екстремизма, а също така се разкриват проблемите на квалификацията на престъпленията с екстремистка насоченост и отговорността за тяхното извършване.

Обосновава се тезата, че криминологичната характеристика на екстремизма е невъзможна без изучаване на факторите, влияещи върху неговото възникване.

В първият параграф „Съвременни особености на факторите, влияещи върху възникването на екстремизма“ се анализират класификациите на причините за престъпността и се обосновава тезата, че причините за престъпленията с екстремистки характер не се различават особено от общите причини за престъпността, въпреки че имат свои особености.

Анализът на мненията на учените за факторите, влияещи върху възникването на екстремизма, позволява да се констатира, че обективно е невъзможно да се обособи изчерпателен списък от тях, тъй като те имат комплексен характер, в основната си част се основават на липсата на толерантност в обществото,

поради което в рамките на проведеното от нас изследване, се предлага посочването само на най-значимите според автора и разглеждането на всеки от тях поотделно.

Формулирани са основните фактори, към които авторът отнася: недоволство от социалното си положение или социално-икономически фактор за опасността от екстремизъм; неефективно управление, нарушаване на правата на човека и принципа на върховенството на закона; масирана пропаганда на идеите за религиозен екстремизъм и тероризъм в интернет; ислямизация на обществото; глобализъм; маргинализация и дискриминация и факторите на индивидуално ниво.

Изследването на личността на престъпника установява преки причинно-следствени връзки между характеристиката на личността и участието ѝ в екстремистка дейност.

Във втория параграф „Ниво, динамика и структура на екстремизма” е анализирано състоянието на общата престъпност и престъпността с екстремистки характер в Република Казахстан за периода 2016-2021 г. въз основа на следната информация:

- официалната статистическа информация по данни на Комисията по правна статистика;

- специалните отчети на Главната прокуратура РК (<http://qamqor.gov.kz>) за общото състояние на престъпността и нейните горепосочени групи и видове.

Посоченият анализ на престъпността позволява да се констатира, че при общото намаляване на броя на престъпленията, престъпленията с екстремистка насоченост показват значително по-голямо намаление. Сравнително ниските нива на престъпленията с екстремистка насоченост се дължат на следното:

- първо, на определянето на изчерпателен списък на престъпленията, отнасящи се към екстремистките в параграф 39 на чл. 3 от НК на РК, приемането на закона на Република Казахстан от 18 февруари 2005 г. „За противодействие на екстремизма” и Държавната програма за противодействие на религиозния екстремизъм и тероризма в Република Казахстан за 2018 - 2022 г.;

- второ, на липсата на общо разбиране за криминогенните признаци на екстремистките престъпления, което се отразява в изкривената статистика, пречатства обективното разбиране на мащабите на екстремизма в страната.

Направен е извод, че посочените особености на структурата на престъпността насочват към необходимостта от активна работа по образование на гражданите по въпросите за използване на терминологията в социалните мрежи, членството в забранени организации, тъй като именно липсата на ясни законови забрани и знания води до привличане към отговорност по смисъла по чл. 174, 405 (част 1.2.) от НК на РК.

Установено е, че РК се характеризира с високо ниво на латентност на екстремистките престъпления, което показва несъответствието на официалните статистически данни с действителните данни. Това изисква приемането на определени организационни и законодателни мерки, които да доведат до ограничаване на латентността на екстремизма. Към тях се предлага създаването на органи, специализирани в изучаването на латентността на престъпността в страната, разработването на методи за изучаване на латентната престъпност. Това би позволило да се коригират показателите на съдебната статистика, за да се предприемат мерки за предотвратяване на екстремизма.

Актуален е и проблемът за провеждането на редовни изследвания на виктимизацията като инструмент за реална оценка на мащаба на проблема, представителни проучвания сред населението във връзка с мнението на гражданите за одобрението/неодобрението на екстремистките идеи и програми за оценка на степента на проникване на екстремизма в обществото. Сравнението с официалните статистически данни позволява, според организаторите на такива изследвания, да се установи степента на латентност на някои видове престъпления и ефективността в дейността на органите на наказателно правосъдие.

Твърди се, че въпросите, свързани с повишаването на правното съзнание, правната култура, взаимодействието медиите, въпросите за стимулиране на гражданите да

взаимодействат в областта на противодействието на екстремизма, изкореняването на убеждението за безнаказаност за извършено деяние, се явяват важни въпроси, които изискват непрекъснато усъвършенстване.

В третия параграф „Криминологична характеристика на личността на екстремиста” е обосновано съществуването на достатъчен брой теории, които разглеждат личността на престъпника. Към тях се отнасят психологическата, социологическата, нормативната, криминологичната и др. Всяко направление, обогатявайки се и допълвайки другите, изучава личността на престъпника от различни позиции, като по този начин развива научното знание за него.

Според резултатите от проведените изследвания е установено, че по-голямата част от извършителите по дела за екстремизъм са мъже. Статистиката показва преобладаващата възраст на престъпниците с екстремистки характер от 30-39 години. Направен е извод, че екстремизмът може да се извършва от хора, които имат най-различно социално или имуществено положение, национална и религиозна принадлежност, професионално и образователно ниво, възрастови и полови групи и т.н. Екстремизмът в обществото има своето начало в пренебрежителното отношение към правните и морални норми или в пълното им отричане.

Утвърждава се, че:

- при изучаването на личността на екстремиста, за да се гарантира информираността на обществото за заплахите от този вид престъпления и спазването на закона при приемането на определени наказателни санкции, е необходимо информацията да се направи в по-голяма част публична;

- за оказване на помощ на правоприлагащите органи при изучаването на личността на престъпника, е необходимо да се използва, в допълнение към стандартните методи за докладване, методологията за оценка и аналитични доклади, която би включвала оценка на заплахата от екстремизъм; състоянието и тенденциите на екстремизма; териториален преглед и съдебна практика.

Направен е криминологичен портрет на лице, извършващо

екстремистко престъпление - това е зрял мъж на възраст от 21 до 40 години, притежаващ висок образователен ценз, официално не работещ никъде или безработен, без постоянна месторабота, не притежаващ парични средства и перспективи, пренебрегващ правните норми, агресивно настроен за решаването на житейските си проблеми чрез пропагандиране на политическо насилие.

Анализът на личността на екстремиста позволява да се направи извод, че нейното изучаване и изучаване на факторите, влияещи върху формирането ѝ, имат важно значение за разработването на мерки за противодействие на екстремистката дейност.

В трета глава „Противодействие на екстремистката дейност: състояние и начини за усъвършенстване” е изследван и систематизиран съществуващия в Казахстан модел за противодействие на екстремизма. Въз основа на съдържателен анализ както на научни източници, така и нормативната база и анализ на резултатите от анкетното проучването, са изложени някои характерни особености и практики за противодействие на екстремистката дейност. Разглеждат се общосоциалните и специално криминологичните мерки за предотвратяване на престъпленията с екстремистка насоченост; анализират се основните насоки за усъвършенстване на системата за превенция на екстремистката престъпност, а също така са разработени препоръки за подобряване на гарантирането на правата и свободите на гражданите в процеса на противодействие на екстремизма.

В първия параграф „Състояние на противодействието на екстремистката дейност в Република Казахстан” е осъществен анализ на състоянието на противодействието въз основа на задачите, определени в Държавната програма за противодействие на религиозния екстремизъм и тероризма в Република Казахстан за 2018-2022 г. Тази програма определя четири основни задачи за усъвършенстване на мерките за формиране на имунитет в обществото към радикална идеология и нулева толерантност към радикални прояви.

Анализът показва, че има значителни постижения в областта на противодействието на екстремизма. Актуализирани са Наказателния кодекс, Наказателно-процесуалния кодекс и Наказателно-изпълнителния кодекс; засилени са мерките на наказателна отговорност за терористична и екстремистка дейност. Поради въвеждането на института на разследващия съдия, е засилен съдебния контрол. Действията на следователите, засягащи правата и свободите на човека, сега се санкционират от разследващите съдии, което преди това беше в правомощията на прокурорите. Актуализирани са законодателни норми в областта на оборота на оръжия и охранителната дейност, регулирането на миграцията.

Практиката по прилагане на закона „За противодействие на екстремизма“, както и съответните норми, съдържащи се в НК на РК показва, че се решават много въпроси, свързани с противодействието на екстремизма. В същото време беше направена оценка на нормативната база, която показва проблеми и противоречия, поради което авторът предлага някои подходи за тяхното решаване.

Във втория параграф „Усъвършенстване на законодателството за противодействие на екстремизма в Република Казахстан“ е изследва системата за законодателна регламентация и организация на дейността по противодействие на екстремизма.

Анализът на съотношението на престъпленията с екстремистки характер спрямо общия брой престъпления, показва техният незначителен брой. Обаче, проведеният контент-анализ на журналистически материали показва, че всяко престъпление получава голям обществен резонанс, тъй като се характеризира с признака обществено опасни последици. Следователно, въпросите за подобряване на законодателството за противодействие на престъпленията с екстремистка насоченост са от съществено значение.

Проведеният анализ на нормите, регламентиращи дейността по превенция на екстремизма показва, че има редица проблеми, които изискват разрешаване. Към тях авторът отнася въпросите, свързани с използваната терминология - анализът на

международните норми показва липсата на общо разбиране на термина „екстремизъм“ в световен план.

Направен е извод, че законът „За ратифициране на Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма“ дава по-широко определение на понятието екстремизъм, а националният закон на Република Казахстан „За противодействие на екстремизма“ разширява съставните му елементи.

Сравнителният анализ показва някои несъответствия:

1) в закона „За противодействие на екстремизма“ на Република Казахстан терминът екстремизъм се използва в контекста на определението за организация или дейност.

2) законът посочва следните видове екстремизъм: политически, национален и религиозен. Всички видове имат свое определение. В Казахстан в определението за екстремизъм не е посочено, че към него се отнасят престъпления, извършени по мотив на омраза, а така също не са предвидени и отделни състави на престъпления по мотив на омраза в Наказателния кодекс;

3) в закона на Република Казахстан „За противодействие на екстремизма“ няма изброяване на конкретни престъпления, което позволява да бъде отнесено почти всяко престъпно деяние към престъпленията с екстремистка насоченост, ако то се явява проява на екстремизъм, понятието за която в посочения закон е достатъчно ясно и изчерпателно закрепено. По този начин, в самия закон се говори не за признаци на екстремизма, а за неговите видове. Всъщност това е отразено в наименованието на съставите на престъпления от специалната част на НК на РК, класифицирани като екстремистки.

Анализът показва, че в националното законодателство се наблюдава наличието на много неопределени правни конструкции, използването на неясни понятия. Всичко това нееднозначно дава възможност на съответните органи, особено на органите на реда и националната сигурност, много широко да тълкуват тези норми, когато има възможност за необосновано привличане на лица към наказателна отговорност.

Въз основа на анализа на теоретичните възгледи и международни и национални актове, е предложено екстремизмът да се определи като социално-политическо явление, използването на активни насилствени форми и методи на дейност, основани на идеологически мотиви, които нарушават съществуващия социално-политически модел на обществото и сигурността на държавата, насочени към възбуждане на расова, национална, социална или религиозна омраза, свързани с насилие или призови към насилие.

Предлага се провеждането на мониторинг на практиката по правоприлагане в областта на противодействието на екстремизма. За да се предотврати екстремизмът и като цяло насилствените конфликти от национално-политически характер, се предлага създаването на държавна система за установяване и разрешаване на такива конфликти на ранен етап.

Обръща се внимание на прилагането от казахстанските съдилища на чл. 50 от НК на РК „Лишаване от право да заема определена длъжност или да се занимава с определена дейност”, което позволява да се наложи допълнително наказание под формата на лишаване от право да се занимават с обществена, профсъюзна или религиозна дейност на представители на политическата опозиция, граждански активисти и религиозни дейци или вярващи, осъдени за различни т.нар. „екстремистки” престъпления. В тази връзка е обоснована необходимостта от извършване на анализ на членовете на НК на РК, предвиждащи наказателна отговорност за екстремистки престъпления във връзка със следните причини:

- в съответствие с принципа на юридическа (правна) сигурност и предвидимост, както и критериите за допустимост на ограниченията на правата на човека;

- за да се определи под формата на допълнително наказание по някои членове на НК на РК лишаването от право да се занимават с определени видове дейности, чрез лишаване от специално право, разрешаване или спиране на действието му, както и забрана на определени действия;

- да се посочи във всеки съответен състав на НК на РК конкретен вид допълнително наказание под формата на

лишаване от специално право, разрешаване или спиране на действието му, както и забрана на определени действия, пряко свързани с извършеното престъпление.

Посочени са някои проблеми на действащото законодателство в Казахстан, а именно:

- законът на РК „За противодействие на екстремизма” често дублира разпоредбите на закона „За предотвратяване на престъпленията”;

- в закона „За реда за организиране и провеждане на мирни събрания в Република Казахстан” е необходимо да се приемат редица норми, насочени към осигуряване на безопасността на гражданите, както участващи в митинга, така и за обикновените граждани, намиращи се в близост до мирното събрание;

Предлага се разработването и внедряването в рамките на Шанхайската организация за сътрудничество (по-нататък ШОС) механизъм, предназначен изключително за защита на правата на човека; да се осигури прозрачност и да се гарантира достъп до съответната информация, като водения в ШОС списък на забранените организации и други черни списъци; да се въведат прозрачни принципи за защита на правата на човека и редовно да се правят оценки на правните последици от прилагането на вътрешните норми на ШОС.

Формулирани са мерки за подобряване на законодателството за противодействие на екстремизма, свързани с:

- тълкуването на т. 3 на чл. 1 от закона „За противодействие на екстремизма” в частта на използваната терминология;

- нееднаквото прилагане от съдилищата на чл. 50 от НК на РК „Лишаване от право да заема определена длъжност или да се занимава с определена дейност”;

- дублиране на норми в различни закони, изготвяне на прогноза за ефективността на правните норми, чрез приемане на документ под формата на Методически препоръки за провеждане на мониторинг на правоприлагането и прогнозиране на последиците от приемането на законодателни актове в областта на националната сигурност;

- приемане на разпоредби в закона „За реда за организиране и провеждане на мирни събрания в Република Казахстан“, насочени към осигуряване на безопасността на гражданите, както участващи в митинга, така и за обикновените граждани, намиращи се в близост до мирното събрание;

- защита на правата на човека в контекста на прилагането на нормите на Шанхайската конвенция и внасяне на предложение за тълкуване на чл. 2 от Конвенцията на Шанхайската организация за сътрудничество;

В третия параграф „Превенция на екстремистката дейност“ се разглеждат проблемите на изпълнението на държавната програма за противодействие, която обхваща две направления на дейност. Това са противодействието на религиозния екстремизъм и тероризма.

Изследването установява, че не само религиозните въпроси могат да се превърнат в катализатор за извършване на екстремистки престъпления. Следователно е обоснована тезата, че следващата програма за противодействие на екстремизма, която ще бъде приета не трябва да се „затваря“ единствено в границите на религиозния екстремизъм. Този извод се потвърждава и от резултатите от проведеното проучване сред населението. Повечето от анкетиранияте граждани свързват заплахата от екстремизъм с враждебност към друга националност или като цяло с проява на насилие. Следователно, самото наименование на Държавната програма трябва да бъде преформулирано и променено.

Разкрити са основните предизвикателства и проблеми пред личния състав на правоохранителните органи, които често не са готови в пълнота да осъществяват дейността по пресичане на престъпленията с екстремистка насоченост.

За пълнота на направените изводи относно превенцията на екстремистката дейност, беше проведено проучване сред населението, което установи, че по-голямата част от гражданите на Република Казахстан са готови да се обърнат към правоприлагащите органи за помощ в случай на заплахи, свързани с дейността на екстремистки групи. В тази връзка е направен извод, че като цяло гражданите са готови да

предоставят цялата възможна помощ както на правоприлагащите органи, така и на държавните органи.

Установено е, че:

- според оценката на респондентите най-подходящо за намаляване на нивото на екстремистките прояви в обществото, е засилването на наказателноправните мерки за предотвратяване на екстремизма;

- тъй като в Казахстан КНБ се явява координиращ център, именно този орган следва да определя не само съдържанието, но и последователността на действията на всички териториални органи на КНБ, Министерството на вътрешните работи на РК в областта на превенцията на екстремистката дейност. В тази връзка е обоснована необходимостта от въвеждане на 5-степенен механизъм на дейност на правоприлагащите органи за установяване, превенция, пресичане, разкриване и разследване на престъпления с екстремистка насоченост. Това би благоприятствало концентрацията на опит за по-нататъшното усъвършенстване въз основа на най-добрите практики в посочената дейност.

Като особено важни проблеми са подчертани:

- прилагането на новите научни постижения в практиката на правоприлагащите органи.

- нормативното регулиране на дейността в корекционните заведения на института на имамите - затворнически свещеници, за изкореняване на идеологията на религиозния екстремизъм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването показва, че екстремизмът и неговото противодействие е сложен проблем, изискващ интегриран подход за решаването му.

Предложена е дефиниция на екстремизма като социално-политическо явление, израз на крайни форми на действие, основани на радикална идеология, посегателство върху основите на конституционния ред и сигурността на държавата, насочено към възбуждане на расова, национална, социална или религиозна омраза, свързана с насилие или призови към насилие. Границите му обхващат от посегателство върху

основите на конституционния ред до различни видове вражда и раздори, отричане на правни и други общоприети норми и правила на социалното поведение. Фокусът е насочен към насилственото прилагане на действия, свързани с радикална идеология и определени от законодателя като престъпни посегателства в НК на РК.

Криминологичният анализ на екстремизма показва, че екстремистките престъпления през последните пет години показват тенденция към намаляване. Това указва относителната стабилност на състоянието на обществените отношения в държавата, което се отразява и на нивото на престъпността.

Факторите, които провокират прояви на екстремизъм и естеството на уязвимостта на определени групи, не са достатъчно проучени от съответните държавни институции. Усилията на упълномощените органи за систематизиране и организиране на установяването на различни прояви на радикализация не са достатъчни и изискват мониторинг, като се вземат предвид днешните реалности.

Изследването установи високо ниво на латентност на престъпленията от екстремистки характер в Република Казахстан, което показва несъответствие между официалните статистически данни и действителното състояние на престъпността. Актуален е и проблемът за провеждането на регулярни изследвания на виктимизацията като инструмент за реална оценка на мащабите на проблема, представителни проучвания сред гражданите за тяхното отношение, свързано с одобрението/неодобрение на екстремистките идеи и програми, с оглед оценка на степента на проникване на екстремизма в обществото.

Изучаването на криминологичната характеристика на личността на екстремиста показва, че това преобладаващо е зрял мъж на възраст 21-40 години, който има висок образователен ценз, официално не работи никъде или е безработен, няма постоянна месторабота, не притежава парични средства и перспективи, пренебрегва правните норми, насочен е към агресивно решаване на житейските си проблеми, чрез пропагандиране на политическо насилие.

Въз основа на извършения анализ в дисертационния труд, са направени следните предложения de lege ferenda:

- в п.3 на чл. 1 от Закона на Република Казахстан „За противодействие на екстремизма”, терминът „подбуждане”, с оглед на неговата правна несигурност, да се замени с термина „**призовава**” към расова, национална и религиозна омраза, в това число свързана с насилие или призови към насилие (национален екстремизъм); **призовава** към религиозна омраза или вражда, в това число свързани с насилие или призови за насилие, и също така **призовава** за прилагане на всяка религиозна практика, създаваща заплаха за безопасността, живота, здравето, нравствеността или правата и свободите на гражданите (религиозен екстремизъм);

- в пп.5 т. 2 на чл. 29 на Закона на Република Казахстан „За правните актове”, се предлага следната редакция: 5) финансово-икономически изчисления, ако проектозаконът предвижда намаляване на държавните приходи или увеличаване на държавните разходи, **прогнози за последиците от приемането на законодателни актове в областта на националната сигурност**; прогнози на възможните икономически, социални, правни, екологични последици от действието на закона, както и, ако има такива, статистически данни, с изключение на проектите на закони, внесени в Мажилиса Парламента на Република Казахстан по реда на законодателната инициатива на Президента на Република Казахстан.

- за да се спази механизма, предназначен изключително за защита на правата на човека, да се осигури прозрачност и да се гарантира достъп до съответната информация, като например водения в ШОС списък на забранените организации и други черни списъци, да се въведат прозрачни принципи за защита на правата на човека и редовно да се провежда оценка на правните последици от прилагането на вътрешните норми на ШОС. Във връзка с това, се предлага разпоредбата на **Конвенцията на Шанхайската организация за сътрудничество да придобие следния вид:**

1. Страните, в съответствие с настоящата Конвенция и други международни задължения, както и с оглед на националното си законодателство, си сътрудничат в областта на превенцията, установяването и пресичането на деянията, посочени в параграф 1 на чл. 1 от настоящата Конвенция.

2. В отношенията помежду си Страните разглеждат деянията, посочени в параграф 1 на чл. 1 от настоящата Конвенция, **като престъпления, водещи до отговорност съгласно националното законодателство към момента на задържането.**

3. При прилагането на настоящата Конвенция по въпросите, свързани с екстрадицията и предоставянето на правна помощ по наказателни дела, Страните си сътрудничат в съответствие с международните договори, по които са страни, и в съответствие с националното законодателство на Страните.

IV. НАУЧЕН ПРИНОС НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Научният принос на дисертационния труд като цяло се състои в разработването на качествено нови подходи за подобряване на методите за превантивна работа за предотвратяване на екстремизма, нови законодателни подходи за решаване на проблема за наказателната отговорност за екстремистка дейност и наказателноправната квалификация на съответните деяния.

Въз основа на анализа на дейността на различните органи на държавната и местна власт, правоприлагащите органи на различни нива, обществени сдружения и медиите за противодействие на екстремизма, се предлагат мерки за усъвършенстване на превантивната дейност.

Изследването допринася за запълването на теоретичните празноти, свързани с дефинирането на екстремизма.

Конкретните научни и научно-приложни приноси са както следва:

1. Изследвани са добрите практики и опита на други държави за противодействие на екстремизма с фокус върху

наказателноправното законодателство и приеманите стратегически документи;

2. Изяснено е понятието екстремизъм и отличителните признаци на екстремизма като социален феномен;

3. Извършен е криминологичен анализ на екстремистката престъпност в Република Казахстан, на нейното ниво, структура, динамика и латентност;

4. Проведено е проучване сред населението относно схващанията на гражданите за причините за участие в екстремистки групи и извършване на екстремистки престъпления;

5. Извършен е контен-анализ на журналистически материали отразяващ факта, че днес екстремистките организации масово използват постиженията на информационните и комуникационните технологии, въвеждайки ги в своята дейност, за да повлияят на масовото обществено съзнание;

6. Направени са предложения de lege ferenda за усъвършенстване на наказателното законодателство и законите, регулиращи превантивната дейност и предотвратяването на екстремизма.

V. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Основните резултати от научните изследвания са отразени в следните публикации:

1. **Усипбеков, С.** Заңның ғылыми сараптамасы –оның сапасының негізі. Наука и жизнь Казахстана, №11, 2019, с. 28-33;

2. **Усипбеков, С.** Экспертное сопровождение проектов законов в Республике Казахстан: состояние проблемы и возможные пути решения. Материали от Международна научно-практическа конференция «5 Уркумбаевские чтения», 2019;

3. **Усипбеков, С.** The effectiveness of law as a scientific category. Материали от Международна научно-практическа конференция «5 Уркумбаевские чтения», 2019;

4. **Усипбеков, С.** Общие направления и определение экстремизма как угрозы безопасности общества. Наука и жизнь Казахстана, №4/1, 2020, с. 23-33;

5. **Абдукаримова, З., Усипбеков, С.** Общие направления и определение экстремизма как угрозы безопасности общества. Сб. „Ролята на съдебната практика за развитие на правото“, Научен алманах на ВСУ "Черноризец Храбър" (кн. 39, серия "Юридически науки и обществена сигурност") В., 2021, ISSN 1313-7263, с. 213-220;

6. **Усипбеков, С.** Основные направления экстремизма в современном мировом сообществе. Сб. „Ролята на съдебната практика за развитие на правото“, Научен алманах на ВСУ "Черноризец Храбър" (кн. 39, серия "Юридически науки и обществена сигурност") В., 2021, ISSN 1313-7263, с. 221-226;

7. **Ковачева, Г., Усипбеков, С.** Современные особенности факторов влияющих на возникновение экстремизма. Сб. „Право и общество“: Научна конференция, проведена в рамките на XX лятна научна сесия на Юридическия факултет във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“ 25-26 юни 2021 г., Катедра „Правни науки“, (кн. 40, серия „Юридически науки и обществена сигурност“), ВСУ, 2021, ISSN 1313-7263, с. 218-225;

8. **Усипбеков, С.** Криминологическая характеристика личности преступника на примере экстремистских преступлений. Сб. „Право и общество“: Научна конференция, проведена в рамките на XX лятна научна сесия на Юридическия факултет във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“ 25-26 юни 2021 г., Катедра „Правни науки“, (кн. 40, серия „Юридически науки и обществена сигурност“), ВСУ, 2021, ISSN 1313-7263, с.226-231;

9. **Усипбеков, С.** Ответственность за экстремизм в праве зарубежных государств. Наука и жизнь Казахстана, №1/1, 2021 с. 34-43;

10. **Усипбеков, С.** Понятие экстремизма в праве зарубежных стран. *ГЫЛЫМ – НАУКА*, 3(70), 2021, с. 78-87.